

„Jog és felelősség” – szimpózium a PPKE JÁK Jog- és Államtudományi
Doktori Iskolájában (2006. november)

ÉSZREVÉTELEK A JOGI FELELŐSSÉG FOGALMÁRÓL

A censori regimen morum mint a felelősségre vonás intézménye

DELI GERGELY
egyetemi tanársegéd (SZE ÁJK Győr)

I. Bevezető

A jogi felelősség és a *regimen morum* együttes vizsgálata, amit a jelen tanulmány címe ígér, több szempontból is kérdésesnek tűnhet. Aggályos a fogalmak történeti érvényesülése közti nagy időbeli távolság. Milyen alapon vethető össze a Kr. e. 5. század közepe¹ és az 1. század vége² között létező tevékenység a jogi felelősségnek ‘in abstracto’ 18. század második felében³ kialakult fogalmával? De az összehasonlításra váró fogalmak önmagukban véve sem kellőképpen tisztáztak. Mi volt a *regimen*

¹ A *censura* Servius Tulliusra vezeti vissza Livius, *Ab urbe condita* 1, 42, 5. E tevékenységet feltehetőleg már Kr. e. 443 óta a *censor* végzi. Ld. BERNHARD KÜBLER: *Geschichte des römischen Rechts, ein Lehrbuch*. Leipzig: Deichert, 1925, 88sk. A *censura*hoz már ekkor, de legkésőbb Kr. e. 435-en az erkölcs-bíráskodás is társult. Ld. THEODOR MOMMSEN: *Römisches Staatsrecht*. II, Leipzig: Hirzel, 1887³, 375sk; EBERHARD SCHMÄHLING: *Die Sittenaufsicht der Censoren. Ein Beitrag zur Sittengeschichte der römischen Republik*. Stuttgart: Kohlhammer, 1938, 1.; OSCAR LEUZE: *Zur Geschichte der römischen Censur*. Halle: Niemeyer, 1912, 95skk. Egy évszázaddal későbbre, a Kr. e. 4. század közepére teszi a *censori regimen morum* kezdetét ANTONIE WŁOSOK: *Nihil nisi ruborem. Über die Rolle der Scham in der römischen Rechtskultur*. In ANTONIE WŁOSOK: *Res humanae – res divinae. Kleine Schriften*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 1990, 86; valamint *Der kleine Pauly: Lexikon der Antike*. I, Stuttgart: Dtv, 1964. 1105. Ezt erősíti meg Livius egy szöveghelye: 9, 34, 24.

² RENE PFEILSCHIFTER: Die Brüchigkeit der Rituale. Bemerkungen zum Niedergang der römischen Zensur. *Klio*, 2002/2, 463.

³ SANDRO SCHIPANI: Lex Aquilia, culpa, responsabilità. In *Illicito e pena privata in età repubblicana*. [= Atti Copanello 1990] Napoli, 1992, 179skk. Idézi FÖLDI ANDRÁS: *A másért való felelősség a római jogban, jogelméleti és összehasonlító polgári jogi kitekintéssel*. Budapest: Rejtjel, 2004, 47.

morum társadalmi funkciója valójában? Létezik-e, létezhet-e egyáltalán a felelősség fogalmának megnyugtató, egzakt meghatározása? Továbblepve, joggal fölvethető az a kérdés is, mennyiben lehet érdekes a censori ‘erkölcsbíraskodás’ a jogi felelősség szempontjából? Egyáltalán összevethető-e, és milyen alapon az antik *regimen morum* mögött rejtőző ‘felelősségi’ rendszer a jogi felelősségre vonatkozó modern elméletekkel? Milyen veszélyekkel jár, és milyen eredményekkel kecsegtet ez az összehasonlítás?

A tanulmány célja, hogy mind a jogi felelősség, mind a *regimen morum* fogalmát újabb aspektusokkal kísérelje meg gazdagítani a vizsgált jelenségek egybevetése, az összehasonlító módszer alkalmazása révén. E gondolati folyamat során az elemzés szükségszerűen introspektívvé válik, vagyis nemcsak a vizsgálat tárgyairól, de magáról a vizsgálati módszerről is újszerű megállapításokat szolgáltatathat.

A következőkben az összehasonlítás néhány előkérdéséről, majd a *regimen morum*-ról és a jogi felelősség fogalmáról, végül a komparatív analízis eredményeiről lesz szó.

II. Miért érdekes a *regimen morum* a jogi felelősség szempontjából?

A föltett kérdésre legalább három, akár önmagában is kielégítőnek minősíthető válasz adható.

Az első egyszerű, történeti indok. Az események konkrét formában történt megvalósulása a jog társadalmi funkcióira tekintettel komoly relevanciával bír, ezért a jogtudományi spekulációnak mindenkor figyelembe kell vennie a történeti realitást.⁴ A *ius* normái csupán fokozatosan, hosszú történeti fejlődés eredményeképpen terjedtek ki olyan területekre, amelyeket korábban a *mos* szabályozott. A társadalmi együttélést korábban egyfajta feladatmegosztás keretében közösen irányító praetor és censor közötti egyensúly a Kr.e. 1. században ingott meg.⁵ Ekkor került sor a jogi normák nagyszabású expanziójára, amelynek során számos tényállás a *regimen morum* alól *iurisdictio* alá került.⁶ A *boni mores*ra vonatkozó utalás szerepel több, iniuria-tényállásokat szabályozó praetori *edictum* szövegében is.⁷ Ennek következtében vált az antik *regimen morum* és a modern jogi felelősségre vonás tárgyi hatálya számos esetben megegyezővé.

⁴ PESCHKA VILMOS: *A modern jogfilozófia alapproblémái*. Budapest: Gondolat, 1972. 361; VARGA CSABA: *Előadások a jogi gondolkodás paradigmáiról*. Budapest: Osiris, 1998, 20skk.

⁵ A datálás vonatkozásában biztosan tudható, hogy Cicero már használta a fordulatot Caecinus érdekében tartott védőbeszédében. Ld. Cicero, *Pro Caecina*, 51. E korszakra datálható egy Trebatiustól (Kr.e.84–4) származó fragmentum is, amely a *procurator*tal jó erkölcsbe ütközően egyezkedő személyről szól. Ld. Treb. – Iul. – Ulp. D. 2, 14, 10, 2

⁶ PÓLAY ELEMÉR: A censori *regimen morum* és az ún. házi bíraskodás. *Acta Universitas Szegediensis*, 1965/4, 13.

⁷ Ld. az *edictum*szövegbeli „*adversus bonos mores*” kitételeket Ulpianus *edictum*kommentárjának a Digestában fennmaradt töredékeiben (D. 47, 10, 15, 2; eod. 15, 34). Vö. OTTO LENEL: *Das Edictum perpetuum*. Leipzig: Tauchnitz, 1927³, 400sk. Id. még PÓLAY ELEMÉR: A személyiség polgári jogi védelmének történetéhez. Iniuria-tényállások a római jogban. *AUSz*, 1983, 51skk; THEO MAYER-MALY: *Contra bonos mores*. In *Juris professio. Festgabe für Max Kaser zum 80. Geburtstag*. Wien – Köln – Graz:

A második szempont dogmatikai, elméleti jellegű. Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, a *regimen morum*ban rejlő egyes elemek jórészt felelősségi jelenségeként értékelhetők.

A harmadik indok szerint a jogi felelősség etikai színezetű társadalmi-kulturális jelenség,⁸ így releváns lehet egy másik, bizonyos szempontból erkölcsi vonatkozásokkal is bíró intézménnyel való összevetése. Különösképp azért, mert egyes szerzők a felelősséget olyan 'kétfelé nyitott' intézménynek tekintik, amely lehetővé teszi a jogalkalmazás etikai befolyásolását.⁹

III. Az összevethetőség problematikája

Az összevethetőség logikai előfeltétele a hasonlóság egy bizonyos minimális szintje. A két fogalom (a *regimen morum* és a jogi felelősség) hasonlósága bizonyos, a későbbiekben részletesebben tárgyalt felelősségi jelenségek mentén állapítható meg. A *similitudo* mellett szükséges a közös elem, a *tertium comparationis* tételezése is. A *similitudo* és a *tertium comparationis* fogalmai élesen elkülönítendőek egymástól. A hasonlóság ugyanis összehasonlítás nélkül is létező, a tárgyakban immanensen benne rejlő, a szemléltől független létező adottság. Az úgynevezett *tertiumot* ezzel szemben az aktív, célratoró, megismerésre éhes emberi tudat emeli ki e tényezők sokaságából, és teszi összehasonlító tevékenysége sarokkövévé. Nem véletlen, hogy az új eredményeket hozó összehasonlítások általában nem fogalmi, hanem funkcionális alapúak.¹⁰ Ez utóbbiak ugyanis közvetlenül az emberi beleértettségre szorítkoznak, a komparáció alapjául nem az amúgy is objektíve adottat, hanem az ember által minősítettet, a szubjektívet, a számára értékeset teszik. E paradigmának megfelelően analizisünk funkcionális jellegű lesz.

Az árnyalt eredmény elérésének érdekében számba kell vennünk a konkrét összehasonlítás fogyatékoságait is. A felmerülő problémák közül kettőt már korábban is érintettünk. Az egyik a vizsgált jelenségek közötti időbeli távolság, a másik a mindkettőre jellemző fogalmi tisztázatlanság vagy éppen tisztázhatatlanság. A harmadik megkérdőjelezhető elem összehasonlításunkban az, hogy a fogalmak vizsgálata kapcsán eltérő műfajú szövegekre vagyunk utalva. A *regimen morumra* vonatkozó ismereteinket többnyire az annalista irodalomból (Livius, Dionysios és Plutarchos műveiből) vagy filozófiai jellegű írásokból (Cicero) merítjük, míg a jogi felelősség fogalma kapcsán elsősorban modern jogtudományi fejtegetéseket hívhatunk segítségül.

Problémát jelent a *regimen morumra* vonatkozó források relatív elégtelensége is.

Böhlau, 1986, 159.; REINHARD ZIMMERMANN: *The Law of Obligations, Roman Foundations of the Civilian Tradition*. Oxford: Oxford University Press, 1996, 711. A legkorábbi jogtudományi forrás, amely a *boni moresre* utal, Labeónak az *iniuriáról* szóló praetori *edictum*hoz írt kommentárja. Ld. Lab. – Ulp. D. 47, 10, 15, 3 5–6; eod. 15,39. E jogforráson kívül az *edictum de convicio* (Ulp. D. 47, 10, 15, 2), illetve az *edictum de ademptata pudicitia* (D. 47, 10, 15, 20. 23) is tartalmazza a *boni mores* kitételét.

⁸ FÖLDI (2004) i. m. 86.

⁹ LUKÁCS GYÖRGY: *Az esztétikum sajátossága. II.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965, 199.

¹⁰ KONRAD ZWEIGERT – HEIN KÖTZ: *Einführung in die Rechtsvergleichung*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1996, 70.

A potenciálisan milliós nagyságrendű, így akár statisztikailag is kezelhető számú censori felelősségre vonás közül forrásaink mindössze néhány száz esetet őriztek meg. Felmerül a kérdés, hogy a ránk maradt feljegyzésekből nyerhető-e egyáltalán valós kép az erkölcsbíráskodás igazi jellegéről.¹¹

A funkcionális összehasonlítás révén e hibátényezők jelentősen mérsékelhetőek. Hiszen ilyen megközelítés esetén nem a történelmi helyzettől és kortól függő, önmagukban igen jelentős eltérések, hanem az intézmény által betöltött társadalmi szerep kerül górcső alá, amely viszont már viszonylag kevés számú forrásból, és a nem kifejezetten jogi jellegű irodalomból is nagy biztonsággal megállapítható.

IV. A *regimen morum* irodalma és rövid jellemzése

A censori *regimen morum*ot feldolgozó irodalom igen gazdag, így a jelen dolgozat keretei között csak néhány újkori szerző művének rövid ismertetésére kerül sor. Jhering a *Sittengericht*¹² kapcsán az egyén megbüntetésének¹³ jelentőségét emelte ki. Nem sokkal később Mommsen mindmáig alapvető *Staatsrecht*jében jellemezte a censori magisztrátust. Leírásának meglehetősen statikus, és ezért a folyamatában megnyilvánuló történeti valóságot torzító jellegétől újabban számos szerző, legerőteljesebben Kunkel¹⁴ határolódott el. Schmähling¹⁵ több vonatkozásban, például a római tulajdon korlátozásával kapcsolatban a censori erkölcsbíráskodás járulékos funkciójára hívta fel a figyelmet. Cancelli egy monográfiájában a censorok szerepét egyes szerződési kikötések értelmezése körében vizsgálta.¹⁶ Az intézmény általános szociális összefüggéseit erősen megkérdőjelezhető statisztikai módszerek alkalmazásával tárgyalta a finn Suolahti.¹⁷ A censorok, valamint a *gentes censoriae* listáját legújabban Cram állította össze.¹⁸ Kifejezetten a *regimen morum*ra fókuszált egy írásában

¹¹ DAVID DAUBE: The Self-Understood in Legal History. In DAVID COHEN – DIETER SIMON (ed.): *David Daube: Collected Studies in Roman Law. II.* Frankfurt: Klostermann, 1991, 1278.

¹² A *regimen morum*ra vonatkozó német terminológia sem egyöntetű. A leggyakoribb a *Sittengericht* kifejezés, de emelett találkozzhatunk a *ensorisches Ehrengericht* (Mommsen), a *sittenrichterliche Gewalt* (von Lübtow), a *Sittenkontrolle* (Kunkel) valamint a *Sittenaufsicht* (Schmähling) terminusokkal is. Erre vonatkozóan bővebben ld. NADJA EL BEHEIRI: Die römische Zensur – Ein Entwicklungsgeschichtlicher Abriss. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2004, 48⁸.

¹³ A *regimen morum* büntetőjogi jellegét hangsúlyozta Jarcke és Nowak is. Ld. CARL ERNST JARCKE: *Versuch einer Darstellung des censorischen Strafrechts der Römer*. Bonn: s. l., 1824, valamint MAX NOWAK: *Die Strafverhängungen der Censoren*. Breslau: Druck der Buchdruckerei der Schlesienschen Volkszeitung, 1909.

¹⁴ WOLFGANG KUNKEL: Bericht über neuere Arbeiten zur römischen Verfassungsgeschichte. Kleine Schriften. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung* 1955, 442.; WOLFGANG KUNKEL – ROLAND WITTMANN: *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik. Die Magistratur*. (Handbuch der Altertumswissenschaft, Bd. 3/2) München: C. H. Beck Verlag, 1995.

¹⁵ SCHMÄHLING i. m. 64 és 82.

¹⁶ FILIPPO CANCELLI: *Studi sui censori e sull'arbitratus della lex contractus*. Milano: Giuffrè, 1960².

¹⁷ SUOLAHTI JAAKO: *The Roman Censor. A Study on Social Structure*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 1973.

¹⁸ ROBERT VINCENT CRAM: The Roman Censors. *Harvard Studies in Classical Philology*, 1940, 71–110.

történeti szempontból Astin.¹⁹ Nemzetközi viszonylatban az ez irányú kutatások legújabb eredményeit Baltrush,²⁰ valamint érintőlegesen Rainer²¹ foglalta össze.

A magyar nyelvű irodalomból számos rövidebb utalás (Brósz,²² Zlinszky,²³ Földi András és Hamza Gábor²⁴) mellett egyértelműen Pólay és újabban El Beheiri munkái emelkednek ki. Pólay a *regimen morum*ot a házi bíraskodással vetette össze 1965-ben megjelent tanulmányában. A censori *regimen morum*ban osztályjellegű hatalmi eszköz, egyfajta ‘társadalmi bojkottot’²⁵ látott. Elsősorban nem maga a *regimen morum*, sokkal inkább a vizsgált intézmények rendes bírósági eljáráshoz való viszonya érdekelte.

El Beheiri munkássága a témába vágó magyar szakirodalmat tekintve a legterjedelmesebb. Legfontosabb e témában publikált német nyelvű tanulmányának fő érdeke, hogy tudatosan felvállalt, újszerű módszertani eszközökkel a censori *regimen morum*ot történeti fejlődésében mutatja be.²⁶ El Beheiri számára emellett a censori tevékenység államberendezkedést formáló jellege érdekes.²⁷ Gondolatai fő novumát a censori erkölcsbíraskodás funkciójának újszerű meghatározása jelenti, az intézmény funkcióját mintaadó, objektív mércét konstruáló hatásában látja.²⁸

E fenti, tömör összefoglalásából is láthatóan a korábbi szakirodalom főképp a modern értelemben vett büntetőjogi²⁹ és közjogi szempontok alapján vizsgálta a *regimen morum*ot, amelynek magánjogi, különösen magánjogi felelősségi jellegű vizsgálatára mindeddig kevesebb figyelem irányult, jelen tanulmány ez utóbbi hiányt hivatott mérsékelni.

A témával foglalkozó szakirodalom áttekintése után a *regimen morum*ra vonatkozó legfontosabb információk kerülnek összefoglalásra. Az intézmény kronologikus szempontból, a censori tisztség fennállása alapján, Kr.e. 443³⁰ és Kr.e. 22³¹ között helyezhető el.

¹⁹ ALAN ASTIN: *Regimen Morum*. *Journal of Roman Studies*, 1998, 14–34.

²⁰ ERNST BALTRUSH: *Regimen morum*. Die Reglementierung des Privatlebens der Senatoren und Ritter in der römischen Republik und frühen Kaiserzeit. *Vestigia*, 1989, 185skk.

²¹ JOHANNES MICHAEL RAINER: *Römisches Staatsrecht. Republik und Prinzipat*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006.

²² BRÓSZ RÓBERT: Die Rolle der Gewohnheit (des Gewohnheitsrechts). In *Studia Velimirii Pólay*, Szeged, 1985. 141skk.

²³ ZLINSZKY JÁNOS: *Ius publicum (Római közjog)*. Budapest: Osiris Kiadó, 1998, 58–60.

²⁴ FÖLDI ANDRÁS – HAMZA GÁBOR: *A római jog története és intézményei*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006¹¹, 21.

²⁵ PÓLAY ELEMÉR: A censori *regimen morum* és az ún. házi bíraskodás. *AUSz*, 1965/4, 3.

²⁶ EL BEHEIRI (2004) i. m. 51.

²⁷ Uo.

²⁸ EL BEHEIRI NADJA: A római censorok szerepe a res publica államrendszerének kiépítésében. *Jogtörténeti Szemle*, 2005/1, 5; valamint Uő. (2004) i. m. 68.

²⁹ A legújabb magyar irodalomból például EL BEHEIRI NADJA: A censor tevékenységének büntetőjogi jellege. In *FS Molnár Imre zum 70. Geburtstag*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tud. Biz., 2004, 39–43.

³⁰ A kezdő időpont Livius beszámolóján alapszik. Ld. Livius, *Ab urbe condita* 4, 8, 2. Más forrás a censori hivatal felállítását Kr.e. 459-re teszi. Ld. Dionysios Halikarnassos, *Antiquitates Romanae* 11, 63, 2.

³¹ Velleius, *Historiae Romanae* 2, 95, 3.

Az ókori források szerint a censorok feladat volt többek között, hogy „mores populi regunto, probum in senatu ne relinquonto”.³² Más megfogalmazásban a „morum disciplinaeque Romanae penes eam regimen”, illetve a „decoris dedecorisque discrimen sub ditione”³³ tartozott e magisztrátus hatáskörébe.

Jellegének közelebbi meghatározásához több distinkció szükséges.

A nemzeti felelősségre vonás és a *regimen morum* viszonya történeti.³⁴ Számos szerző értékelte nemzeti bíraskodást a censori tevékenység előzményeként.³⁵ A szerepváltásra a társadalom belső hatalmi struktúrájának átrendeződése, a nemzetségek tekintélyének visszaszorulása és a központi, állami önkény megszilárdulása miatt kerülhetett sor.

A házi bíraskodás és a *regimen morum* egyaránt a szűk értelemben vett társadalmi és jogi intézmények határmezsgyéjén foglalt helyet, és eredetileg a házközösségi viszonyokra terjedt ki. Az utóbbi középpontjában azonban egy állami főtisztviselő állt,³⁶ az előbbi pedig a *patria potestas* intézményéhez kapcsolódott, de történeti fejlődésük, funkciójuk és tárgyuk is jelentős eltéréseket mutat.³⁷

Formai szempontból a *regimen morum* és a *iurisdictio* meglehetősen hasonlítanak. Az idézés, a kontradiktórius tárgyalási mód, a bizonyítási eljárás és döntés a bírósági eljáráshoz, pontosabban az alsófolyamodású néptörvényszékek³⁸ eljárásához volt hasonlatos. A külső egyezések ellenére már a kortársak élesen elhatárolták a két intézményt,³⁹

³² Cicero, *De legibus*, 3, 7

³³ Livius, *Ab urbe condita* 4, 8, 2

³⁴ SCHMÄHLING i. m. 4-5. A *gens* bevonása még Publius Cornelius Scipio Africanus ügyében is látható: Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium* 3, 5, 1. Erre vonatkozóan ld. RUDOLF VON JHERING: *Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung. II.* Leipzig: Breitkopf und Härtel, 1924⁸, 215. Ezt censori ítélet is megerősíthette: Liv. 41, 27, 2. A *gens* és *mos* kapcsolathoz ld. LUCIANO MINIERI: „Mores” e „decreta gentilicia”. In GENNARO FRANCIOSI (cura): *Ricerche sulla organizzazione gentilizia romana. III.* Napoli: Jovene, 1995, 127skk. A nemzetség „erkölcsbírói” szerepére utalhat az is, hogy egyes nézetek szerint a korábban ismeretlen bűnösségtudat először a kollektív bűnösség formájában (*nemesis*) jelentkezett (például a *talio* kapcsán közösségi bosszúállás), és csak később alakult ki az egyéni bűnösségérzet (*transition from shame to guilt*). Ld. EREC ROBERTSON DODDS: *Die Griechen und das Irrationale.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1970, 17. Ezzel szemben WILLEM DEN BOER: *Private Morality in Greece and Rome, Some Historical Aspects.* Leiden: Brill, 1979, 9.

³⁵ A nemzetség erkölcsi felügyeletére utalt, és annak jelentőségét a censori *notá*hoz hasonlította Livius: „[...] *adiectae mortuo notae sunt: publica una, quod, cum domus eius fuisset ubi nunc aedes atque officina Monetae est, latum ad populum est ne quis patricius in arce aut Capitolio habitaret; gentilicia altera, quod gentis Manliae decreto cautum est ne quis deinde M. Manlius uocaretur.*” Livius, 6, 20. Ld. továbbá JHERING i. m. I, 193⁸⁶.

³⁶ Weber jogfogalmában a kényszerítő apparátus megléte döntő fontosságú, a kényszer eszköze azonban irreleváns, így a censori megrovást is jogi jellegűnek ítélte meg. Ld. MAX WEBER: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie.* Tübingen: Mohr Siebeck, 1976⁵, 32–36.

³⁷ PÓLAY i. m. 24–34.

³⁸ PÓLAY i. m. 26.

³⁹ Cicero, *Pro Cluentio* 42, 117; Varro, *De lingua Latina* 6, 71. A censori „adminisztratív bíraskodást” világosan elkülöníti a *iurisdictio*tól Mommsen is. A censori bíraskodás ugyan bírósági formához hasonlóan működött, és akár esküdtbíráskodás felállításához is vezethetett, de a közösség deliktális követeléseivel sohasem foglalkozott. Ld. MOMMSEN, THEODOR: *Römisches Strafrecht.* Leipzig: Duncker&Humblot, 1899, 135².

Varro szerint a praetor a törvény szabályait, a censor a méltányosságot tette ítélkezése mércéjévé: *Quod tum et praetorium ius ad legem et censorium iudicium ad aequum existimabatur.*⁴⁰

Lényeges elhatárolnunk a *regimen morum*ot a principátus korai szakaszában megjelenő és megerősödő *praefectura morum*tól is. A két intézményt éles cezúra választja el egymástól. A *regimen morum* mögött még a *ius* mellett létező, azzal tárgyi szempontból osztozó, alulról, a társadalom mélyrétegeiből építkező normarend állt. A *praefectura morum* erkölcsisége már alapvetően más, jogpolitikai, hatalmi indíttatású, nevelő-szociális célzatú eszköz, a modern, jogi jóerkölcs-fogalom dogmatikai előképe.⁴¹

A jogi felelőséggel való összevetés szempontjából összefoglalóan a *regimen morum* vegyes, magán- és közérdekű viszonyokra egyaránt kiterjedő jellege, szankciós és megelőző jellege, a rendes bíróságok eljárásához való hasonlatossága, valamint a társadalmi rend biztosításában más tényezőkkel játszott szerepe emelendő ki.

V. A *regimen morum* jellegzetességei

A censor előtt kizárólag önjogú, serdült férfi római polgárok jelenhettek meg. Az ókori római családmódelnek megfelelően a nők akkor sem lehettek a *regimen morum* alanyai, ha saját vagyonnal rendelkeztek, és így elméletileg *census* alá estek volna,⁴² még a *sui iuris* nők (*viduae*) helyett is gyámjuk lépett fel. Lényeges, hogy a censori kérdőrevonás minden római polgárt érintett, és nem korlátozódott csupán a normasértéssel vádolt személyekre, hiszen a magisztrátus előtt mindenkinek személyesen meg kellett jelennie.

Az eljárás tárgyát a *morest*, másképpen a *mos maiorum*ot (mint abszolút jellegű normarendszert) sértő cselekmények képezték.⁴³ Ezen normák természetüknél fogva voltak képesek alkalmazkodni az egyedi esetek sajátosságaihoz és a társadalmi értéktételek változásaihoz.⁴⁴ Éppen ezért azonban veszélyes politikai fegyverként is alkalmazhatták őket, valamint a méltánytalan és önkényes 'bíráskodás' kockázatát is magukban hordozhatták.

A normarendszer jellegéből adódóan a felelősségre vonás sokféle emberi magatartásformát érintett, és nem állt meg a modern felfogás szerinti, szűk értelemben vett közérdek védelménél, mondhatni egészen a hálósobáig terjedt.⁴⁵ A különböző szankcióval

⁴⁰ Varro, *De lingua Latina*, 6, 7

⁴¹ JOSEPH PLESCIA: The Development of the Doctrine of Boni Mores in Roman Law. *Revue internationale des droits de l'antiquité*, 1987, 280–281. A mércével kapcsolatosan ld. GUNTHER TEUBNER: *Standards und Direktiven in Generalklauseln. Möglichkeiten und Grenzen der empirischen Sozialforschung bei der Präzisierung der Gute-Sitten-Klauseln im Privatrecht*. Frankfurt am Main: Athenäum Verlag, 1971, 45skk.

⁴² HEINRICH SIBER: *Römisches Verfassungsrecht in geschichtlicher Entwicklung*. Lehr: Schauenburg, 1952, 222.

⁴³ Erre utal Gellius: „[...] *quam dixit in censura, cum ad maiorum mores populum hortaretur.*” Ld. Gellius, *Noctae Atticae* 4, 20, 10; továbbá Livius, *Ab urbe condita* 39, 41, 4; Plutarchos, *Cato maior* 16.

⁴⁴ Vitatható, hogy a censori tevékenység mennyiben volt normaalkotó és nem csupán normaalkalmazó. A censor normaalkotó, de utólagos közmegegerősítésre szerepét fogadta El Beheiri. Ld. EL BEHEIRI (2004) i. m. 80.

⁴⁵ Dionysios Halikarnassos, *Antiquitates Romanae* 20, 13, 3.

sújtott cselekmények között voltak igen súlyosak is, amelyek alapvetően megváltoztatták a római család belső viszonyait, például a *paterfamilias* hatalmi jogosítványai közé tartozó *ius vitae necisque*-vel történt visszaélés vagy az elhamarkodott, ok nélküli válás.⁴⁶ Más cselekmények ‘csupán’ a *familia* ügyeinek korrekcióját váltották ki, mint a szélsőségesen szigorú vagy túlságosan gyengéd gyermeknevelés,⁴⁷ vagy a fényűző, kicsapongó életmód.⁴⁸ A *regimen morum* e magánjogi jellege teszi megengedhetővé a magánjogi felelősséggel való összevetését. A társadalmi együttélést közvetlenebbül érintették azok a mulasztások, amelyek a vallási kultusz, a föld megművelésének elhanyagolásában,⁴⁹ a katonai kötelezettségek nem teljesítésében⁵⁰ nyilvánultak meg.

A felelősségre vonás alapjául szolgáló cselekmények tehát nem szoríthatóak a közérdek és magánérdek modern szempontok alapján létrejött kategóriáinak Prokrustes-ágyába.⁵¹ Hamis következtetésekre vezet, ha a censori *regimen morum*ot egyoldalúan a közjog vagy a magánjog terepére alá tartozónak tekintjük. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a censor tevékenységének ‘ultima ratio’-jául az állam érdeke, az *utilitas publica* szolgált. A köztársasági Rómában a végső, ‘egzisztenciális’ kényszer a katonai hatékonyság elsődleges szempontja jelentette. Az érintett korszakban sok esetben élethalál-harcot vívó, súlyos belső társadalmi feszültségek között egyensúlyozó városállam nem engedhette meg magának a katonai utánpótlás bázisát jelentő családok rendjének felbomlását,⁵² az érzékeny társadalmi *modus vivendi* megingását.

Lehetséges fenytő eszközként az *ignominia*,⁵³ a censori megrovás (*nota censoria*), a megintés (*admonitio*), az alacsonyabb *tribus*ba helyezés (*tribu removere*),⁵⁴ a szenátori vagy lovagrendből történő kizárás, vagy magasabb (általában háromszoros, de akár nyolcszoros⁵⁵) adó kivetése jöhetett számításba.

Összefoglalóan, a censori *regimen morum* meglehetősen kötetlen és rugalmas, az egyéni és generális prevenció eszközeit egyaránt alkalmazó, a társadalmi együttélés zavartalan-ságát más felelősségre vonási intézményekkel (házi bíráskodás, rendes bíróságok stb.) együtt biztosító, végső soron a *res publica* érdekeit szem előtt tartó ítélkező fórum volt.

VI. A jogi felelősség rövid jellemzése

Az *a priori* felelősségfogalom lehetetlenségére az újabb magyar szakirodalomban Földi hívta fel a figyelmet. Az nem is meglepő, hogy az értékelő jellegű jogtudo-

⁴⁶ Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium* 2, 9, 2

⁴⁷ Dionysios Halicarnassos, 20, 13, 3

⁴⁸ Plutarchos, *Cato maior* 18

⁴⁹ Gellius, *Noctes Atticae* 4, 12, 1

⁵⁰ Livius, *Ab urbe condita* 24, 18

⁵¹ Ulp. D. 1, 1. A témára vonatkozóan ld. HAMZA GÁBOR: A modern jogrendszer tagozódása és a római jogi tradíció. *Állam- és Jogtudomány*, 2005, 1–30.

⁵² A társadalmi önreprodukció jelentőségére nézve ld. Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium* 2, 9, 1: „[...] *natura vobis quemadmodum nascendi, ita gigendi legem scribit.*”

⁵³ Cicero, *De re publica* 4, 6

⁵⁴ Livius, *Ab urbe condita* 45, 15, 3

⁵⁵ Ez volt az ún. *octuplicatio censu*. Ld. Livius, *Ab urbe condita* 4, 24.

mányban az empiriától mentes meghatározásoknak kevés tér jut, a felelősség fogalmával kapcsolatban azonban Földi a jogalkotás területén is hasonló nehézségeket regisztrált, néhány jelentősebb magyar törvényszöveg vizsgálata révén a felelősség fogalmának hat markánsan eltérő jelentését különböztette meg.⁵⁶ Szemantikai-logikai szempontok szerint végzett vizsgálatai alapján potenciális és aktuális, valamint ‘negatív eredmény okozása’ értelmében vett felelősséget különböztetett el. Használatos szerinte a felelősség kifejezés a felelősség vállalása, a saját kár viselése, végül egy bizonyos feladat ellátására vonatkozó értelemben is.⁵⁷

A nemzetközi jogi irodalomban is a felelősség fogalmának sokféle, sokszor alapvetően eltérő meghatározásával találkozhatunk, amelyeket a hazai szakirodalomban elsőként Földi gyűjtött egybe. A továbbiakban a Földi által ismertetett szakirodalmi nézetek kerülnek ismertetésre.⁵⁸

Szankcióként, egy kötelezettség megsértése miatt valakit érő következményként fogta fel a felelősséget többek között Fauconnet, Bonnet, Windelband, Kelsen⁵⁹ és Asztalos.⁶⁰ E szerzők eltekintenek attól a tényről, hogy a polgári jogi szankciónak nem egyedüli formája a felelősség, valamint, hogy nem minden polgári jogi felelősségi forma von maga után következményként szankciót.

A felelősségben annak konkrét alapját és célját szem előtt tartva *kártérítési kötelezettséget* látott Venezian, Ferri és Ripert.⁶¹

Eörsi a felelősséget *jogintézménynek* minősítette,⁶² és objektív alapú felróhatóságként határozta meg. A represszív jogi szankció alkalmazásában ‘derülátóan kedvezőtlen’, preventív-nevelő funkcióval is rendelkező bírói döntést látott.⁶³

A felelősség *lényegileg társas jellegét* hangsúlyozza Szilágyi⁶⁴ és Novák.⁶⁵ A közösségi dimenziót önkényelemmel bővítette, és a felelősségi jelenségek közül a felelősségi jogviszonyokra, mint centrális kategóriára irányította a figyelmet Guarino.⁶⁶

⁵⁶ FÖLDI (2004) i. m. 30skk.

⁵⁷ FÖLDI (2004) i. m. 30–37.

⁵⁸ FÖLDI (2004) i. m. 60skk. A csoportok egy-egy központi fogalom szerint kerültek kialakításra, az egyes szerzők véleményének pontos visszaadására jelen keretek között nincs mód, de Földi idézett, igen beható monográfiájára tekintettel pusztá ismétlés lenne.

⁵⁹ E szerzőkre vonatkozóan bővebben ld. MARTON GÉZA: *A polgári jogi felelősség*. Budapest: Triorg, 1992, 337³.

⁶⁰ ASZTALOS LÁSZLÓ: *A polgári jogi szankció*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966, 357.

⁶¹ MARTON i. m. 337³.

⁶² EÖRSI GYULA: *A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961, 26, 249, 321.

⁶³ EÖRSI (1961) i. m. 50.

⁶⁴ Szilágyi szerint a felelősség nem egyszerűen társadalmi viszony, de szükségszerűen a „reális felelősségre vonás” viszonya. ld. SZILÁGYI PÉTER: *A jogi felelősségi rendszer sajátosságai és alapkategóriái. Jogtudományi Közöny*, 1986/41, 597.

⁶⁵ NOVÁK ISTVÁN: *Felelősség – jogi felelősség – eljárásjogi felelősség*. In *Ünnepi tanulmányok Novotni Zoltán 60. születésnapja alkalmából*. Miskolc: ME, 1991, 247skk.

⁶⁶ ANTONIO GUARINO: *Diritto privato romano*. Napoli: Jovene, 2001¹², 38.

Alapvetően *alávetettség*i helyzetet lát a felelősségben Romagnosi,⁶⁷ Messina,⁶⁸ Hart,⁶⁹ Scognamiglio,⁷⁰ Grosschmid,⁷¹ Marton⁷² és Vigh.⁷³

Peschka a hegeli filozófia alapján különbséget tett az *általános etikum* és az egyedi moralitás között, az előbbit téve meg a felelősség alapjának.⁷⁴ Véleménye szerint a felelősség fogalomtörténetében jól érzékelhető kezdetben a jog etikai befolyásolásának, manapság pedig ezzel ellentétben az erkölcsi mozzanatok 'leírásának' tendenciája.⁷⁵

Teleologikus szempontok alapján közelített a fogalomhoz, és a felelősséget a *felmerült károk rendezésére szolgáló jogi technikák összességének* tekintette Ewald,⁷⁶ Eörsi az „Elmélkedések és álmétkodások” című cikkében,⁷⁷ valamint a közlekedési károk szempontjából *kárrendezési 'munkamegosztásnak'* Sólyom.⁷⁸

Szembeötlően klauzikáló, csak a *genus proximumot* megadó meghatározást adott Maiorca,⁷⁹ Pugliatti⁸⁰ és Bihari akkor, amikor a felelősséget egyfajta *társadalmi érték*ként aposztrafálta. Bihari a felelősséget *negatív tartalmú értékviszonyként* fogta fel, lényegének a társadalmi rosszallást látta, ezért rendszerében különös hangsúlyt kaptak a szubjektív felelősségi elemek.⁸¹

A fenti megfontolásokat számba véve az embert könnyen elfoghatja az inkompenzurabilitás érzése. A tudományos felelősségdefiníciók kavalkádjából Weischedel felfogása sem jelent kiutat, aki a formállogikailag helyes definíció hiábavaló kutatása helyett másféle módszert vázolt fel. Véleménye szerint a felelősség olyan egység,

⁶⁷ GIAN DOMENICO ROMAGNOSI: *Istituzioni di civile filosofia ossia di giurisprudenza teorica*. In Uő.: *Opere*, XLX. Firenze, 1839, 70. Idézi FÖLDI (2004) i. m. 61.

⁶⁸ GIUSEPPE MESSINA: *Scritti giuridici*. V, Milano, 1948, 82. Idézi FÖLDI (2004) i. m. 66.

⁶⁹ L. A. HERBERT HART: *Punishment and responsibility*. Oxford: Oxford University Press, 1995, 222sk.

⁷⁰ RENATO SCOGNAMIGLIO: *Responsabilità civile per fatto altrui*. NDI XV, Torino, 1968, 632skk. Idézi FÖLDI (2004) i. m. 66.

⁷¹ GROSSCHMID i. m. II. 849.

⁷² MARTON i. m. 14.

⁷³ VIGH JÓZSEF: Felelősség és társadalom. In VIGH JÓZSEF – POLT PÉTER: *Felelősség és társadalom*, Budapest: s. l., 1989, 28sk.

⁷⁴ PESCHKA VILMOS: A polgári jogi felelősség határai. *JK*, 1982/6, 425skk. Egy későbbi írásában visszatért Marton-féle felelősségkoncepcióhoz. Ld. PESCHKA VILMOS: A kártérítési felelősség morális és etikai kiüresedése. In *Ius privatum – Ius commune Europae. Liber Amicorum Studia F. Mádl dedicatae*. Budapest: ELTE ÁJK Nemzetközi Magánjogi Tanszék, 2001, 217skk.

⁷⁵ PESCHKA (1982) i. m. 425 és 432.

⁷⁶ FRANÇOIS EWALD: Responsabilité. In *Dictionnaire encyclopédique de théorie et de sociologie du droit*. Paris 1993², 530sk. Idézi FÖLDI (2004) i. m. 65.

⁷⁷ EÖRSI GYULA: Elmélkedések és álmétkodások a Jogtudományi Közlöny tulajdonjogi és felelősségi jogi száma kapcsán. *JK*, 1982/11, 838skk.

⁷⁸ SÓLYOM LÁSZLÓ: *A polgári jogi felelősség hanyatlása*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977, 17.

⁷⁹ CARLO MAIORCA: *I fondamenti della responsabilità*. Milano, 1990, 27, 537. Idézi FÖLDI (2004) i. m. 67.

⁸⁰ SALVATORE PUGLIATTI: Sulla responsabilità in generale. In *Studi G. Scaduto*. I. Padova, 1970, 397skk. Idézi FÖLDI (2004) i. m. 67.

⁸¹ BIHARI MIHÁLY: A felelősség jogelméleti kérdései. In ASZTALOS LÁSZLÓ – GÖNCZÖL KATALIN (szerk.): *Felelősség és szankció a jogban*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980, 54.

amelyben a különféle felelősségi jelenségek egyesülnek.⁸² Következésképpen, tehetjük hozzá, definíciójához nem juthatunk felosztás, *divisio* vagy *partitio* révén,⁸³ vagy egyáltalán deduktív módszerrel. A felelősség fogalma olyan egységes egész, amely magán túlmutató, extenzív részekből tevődik össze.⁸⁴ A felelősség nem egyenlő a felelősségi elemek pusztá összegével, hanem a Gestalt-elmélet⁸⁵ szerinti teljesség, amely a részek konkrét, idő- és kontextusfüggő kiterjedését minőségileg haladja meg egy a formális emberi logika számára kezelhetetlen többlet révén.

A különféle felelősségi jelenségek tételezése esetén másrészt éppen ellenkező megközelítés is lehetséges. Kérdésként merülhet fel, hogy e jelenségek rendszerbe illeszthetőek-e egyáltalán? Létezik-e olyan egész, a felelősségnek olyan 'általános' fogalma, amelybe e sokféle, a különböző szintű jelenség konzekvensen beilleszthető? Vagy csupán a rendszerezésre törfő emberi elme látja bele a rendszert az egyébként összebékíthetetlen elemekbe? Egyáltalán, mi az értelme egy esetleges öncélú rendszerezésnek, amikor a végső, bármiféle jogtudományi rendszerezésnek értelmet adó cél a jogintézmény funkciójának minél nagyobb határfoka? Úgy tűnik, hogy a joggyakorlat a felelősség hívószavával, a felelősség fogalom egységes rendszerének kérdőjelei dacára is, többé-kevésbé megfelelően működik, és a kockázattelepítési döntéseket nem terminológiai vagy filozófiai alapon, de a gazdaság és a forgalom igényeinek megfelelően írja át a jogba.⁸⁶

Érdekes következtetésekre juthatunk, ha áttekintjük a felelősség fogalmával foglalkozó újkori kutatások történetét, és felhasználjuk az újabb tudományelméleti teóriákat.⁸⁷ E kettő egybevetése révén a kutatási folyamatot az elmélet 'kemény magját', a szubjektív vétkességet védelmező *negatív heurisztikus kutatási programként* írhatjuk le. A jogi irodalmat ugyanis eleinte az jellemezte, hogy a vétkesség alapján nem megmagyarázható felelősségi esetekbe mégis igyekezett valamely 'rejtett' *culpát*

⁸² WILHELM WEISCHEDEL: *Das Wesen der Verantwortung*. Frankfurt am Main, 1933, 77sk. Idézi FÖLDI (2004) i. m. 85.

⁸³ A *divisio* és *partitio* technikus megkülönböztetése Cicero *Topicájára* vezethető vissza. Különbségükre vonatkozóan ld. DIETER NÖRR: *Divisio et partitio: Bemerkungen zur römischen Rechtsquellenlehre und zur antiken Wissenschaftstheorie*. Berlin: Schweitzer, 1972.; MARIO TALAMANCA: *Lo schema 'genus-species' nelle sistematiche dei giuristi romani*. In *Problemi attuali di scienza e di cultura Accademia nazionale dei Lincei, Quaderno 221, II*. Roma, 1977.

⁸⁴ A jog által használt különböző minőségű részekre vonatkozóan ld. DELI GERGELY: A generális klauzulák mögöttes filozófiai és jogelméleti problémái. In *Ünnepi kötet Benedek Ferenc 80. születésnapja alkalmából*. (megjelenés alatt)

⁸⁵ A Gestalt-elmélettel, illetve az alaklélektani iskolával kapcsolatban ld. BERNÁTH LÁSZLÓ – RÉVÉSZ GYÖRGY (szerk.): *A pszichológia alapjai*. Budapest: Tertia Kiadó, 1995. 43.; PLÉH CSABA: *Pszichológiai történet. A modern pszichológia kialakulása*. Budapest: Gondolat, 1992², 158–171; KURT LEWIN: *A mezőelmélet a társadalomtudományokban*. Budapest: Gondolat, 1972.

⁸⁶ EÖRSI (1982) i. m. 840.

⁸⁷ Erre minden okunk meglehet, hisz „[...] akár a tudomány egésze is felfogható egyetlen hatalmas kutatási programként, melyet Popper legfőbb heurisztikai szabálya vezérel: „alkoss olyan feltevéseket, amelyek a korábinál nagyobb empirikus tartalommal bírnak.” Ld. LAKATOS IMRE: *A kritika és a tudományos kutatási programok metodológiája*. In MIKLÓS TAMÁS (szerk.): *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*. Budapest: Atlantisz, 1997, 19–63.

magyarázni, és így a szubjektív vétkességet, mint egyedüli felelősségteremtő okot mégis megmenteni. A 19. században a szubjektív, vétkességen alapuló felelősség igazságát az objektivizált vétkesség fogalmának bevezetésével kívánták megőrizni. E próbálkozás a rohamosan fellépő technikai kihívások miatt egy idő után már nem képviselhetett *progresszív elméleti eltolódást*, azaz a rendszeridegen empirikus tartalom megnövekedése szétfeszítette a kezdeti vétkességi modell kereteit. Ekkor – tudományos módszertan racionalitásának is megfelelően⁸⁸ – a *pozitív heurisztikus megközelítés* nyújtott segítséget, amennyiben a felelősség fogalmába kezdték beleérteni a kezdeti modell alapján egyértelműen cáfolható jelenségeket is, mint például az objektív helytállás egyes eseteit. A jelenlegi zavarokat éppen a tengernyi felelősségi anomália, azaz a kiinduló, vétkességi modelltől egyre inkább eltérő jelenségnek a felelősség fogalma alá való szubszumálása okozza. A program pozitív heurisztikája (a felelősség fogalmának szinte határtalanná tágítása) ma már nem eredményez progresszív probléma-eltolódást, így nem ésszerű megőrizni a felelősségi kutatások ‘kiinduló téziseként, magjaként’.⁸⁹ A módszertani következetesség jegyében célszerű lenne tehát egy *új paradigma* bevezetése. A felelősség fogalmának egy más, adekvátabb fogalommal való felváltása – amit valamilyen formában Eörsi⁹⁰ és Földi⁹¹ is javasolt – amennyiben az új fogalom nem pusztá verbalizmus,⁹² hanem funkcionális alapú illetve preventív jellegű lenne, kiutat jelenthet a meddő teoretikus válságból.

VII. A fogalmak hasonlósága

A polgári jogi felelősség alighanem legnagyobb magyar kutatója, Marton Géza a felelősség több elemét nevesítette.⁹³ Ezen elemek felelősségi jelenségekként is felfoghatóak, így önmagukban tulajdonképpen semmit nem mondanak a felelősség fogalmának tartalmáról, összességükben mégis összetéveszthetetlenül meghatározzák azt. Marton szilárd elméleti megfontolásokon nyugvó megfigyelései kismértékű módosításokkal alkalmasak arra, hogy segítségükkel megrajzoljuk a felelősség fogalmának azt a ‘fantomképét’, amelyhez a *regimen morum* karakterjegyeit viszonyítani érdemes.

1. Megelőző kötelezettség létezése

A felelősség megállapíthatóságának előfeltétele az előzőleg fennálló kötelezettség, illetve az ezzel kapcsolatos rendellenesség. Vítatható, hogy e kötelezettségnek az

⁸⁸ LAKATOS i. m. 47.

⁸⁹ Vö. LAKATOS i. m. 57.

⁹⁰ EÖRSI (1961) i. m. 50.

⁹¹ FÖLDI (2004) i. m. 90.

⁹² E meddő verbalizmusra utalva írta Eörsi: „Az ún „szub” és „ob” felelősség (hogy ezekkel a szokatlan becenevekkel is érzékeltessen, hogy itt a terminusok korántsem fejezik ki azt a jelentést, amit a jogi köznyelv tulajdonít nekik, de erről még alább) semmi másban nem különbözik egymástól, mint abban, hogy az egyik „szub”, a másik „ob”.” Ld. EÖRSI (1982) i. m. 839.

⁹³ MARTON i. m. 14skk.

egyéneken kívülnek, külsőnek kell-e lennie, mint ahogy többek között Marton is állítja.⁹⁴ A jogtudósok egy része a felelősséget társas, társadalmi jelenségként értékeli, míg az egyén belső vívódását, 'lelkiismeret-furdalását' átengedi a pszichológia, az erkölcsstan, a teológia és egyéb, hasonló tudományok részére. Az első esetben az egyéni magatartás külső mércéjéhez igazodik, a második során az egyén vélt vagy valós önképe és önideálja közötti eltérés okozza az esetleges önvádban megjelenő felelősségi jellegű konfliktust. Ha ez utóbbi esetet nem tekintjük a felelősség körébe tartozónak, *stricto sensu* kizárjuk a fogalomból az egyén önmagával szembeni felelősségét. Kant „[...] a társadalmi élet normatív rendezésén belül ennek megfelelően aszerint tett különbséget, hogy az adott norma az emberek külső vagy belső magatartására irányul-e.”⁹⁵ E felfogással szállt szembe Weber, és ellenérvként azon jogi normákra utalt, amelyek a jogkövetkezmények beállását az egyén tudattartalmától, jó-, vagy rosszhiszeműségétől⁹⁶ teszik függővé. Ráadásul a jog, vagy éppen az erkölcs objektív szabályai ellenőrizhetőek a „lelkiismeret belső fóruma”⁹⁷ által, fordítva azonban ez, a bizonyíthatóság nehézségei miatt, szinte lehetetlen. A *regimen morum* vonatkozásában e vita meglehetősen teoretikus. A censori erkölcsbíráskodás során számos, ma az erkölcsi szférába sorolt magatartás került külső mérlegelésre, nem a cselekvés belső vagy külső indíttatására, hanem egyszerűen megtörténtére (nem feltétlenül eredményére) tekintettel.⁹⁸

A megelőző kötelezettség mint szükséges elem fennállt a *regimen morum* esetében is. A források nemegyszer utaltak a *mores maiorum* normáira mint a felelősségre vonás alapjára.⁹⁹ E normák objektívnek, külsőnek tekinthetőek, és valószínűleg nem a censori tevékenység konstruálta őket.¹⁰⁰ Társadalmi ismertségük meglehetősen széles lehetett, írásba foglalás nélkül is meglehetősen egzaktussággal rendelkezettek.¹⁰¹

2. A megelőző kötelezettség sérelme

Felelősségre vonásról többnyire csak akkor lehet szó, ha olyan esemény következett be, amely az előzőleg fennálló kötelmet sérti. Nem kizárt azonban az, hogy valamely kisebb súlyú sérelem okán történő felelősségre vonás révén valamely jelentősebb véendő érték komolyabb sérelmét törekcszenek elkerülni. E magasabb jogpolitikai

⁹⁴ MARTON i. m. 15.

⁹⁵ PESCHKA VILMOS: *Max Weber jogszociológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975, 57.

⁹⁶ Az ellenérv természetesen csak a szubjektív értelemben vett jóhiszeműség esetében hatásos. Az objektív és szubjektív jóhiszeműségre vonatkozóan ld. FÖLDI ANDRÁS: *A jóhiszeműség és tisztesség elve. Intézménytörténeti vázlat a római jogtól napjainkig*. Budapest: ELTE ÁJK Római Jogi Tanszék, 2001.; Uő. (2004) i. m. 229¹; Uő: Az „objektív jóhiszeműség” olvasatai a padovai *bona fides*-konferencia aktáinak tükrében. *Acta Universitas Budapestiensis*, 2005, 223–237.

⁹⁷ MARTON i. m. 17.

⁹⁸ Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium*, 2, 9, 1; Plutarchos, *Cato maior* 17; Cicero, *De re publica* 4, 6

⁹⁹ Cicero, *De legibus* 3,3; Livius, *Ab urbe condita* 4,8; uo. 24, 18; uo. 40, 46; uo. 41, 27; 42, 3; Suetonius, *Augustus* 27

¹⁰⁰ EL BEHEIRI (2005) i. m. 5.

¹⁰¹ ZIMMERMANN i. m. 711²⁴⁴.

szempontból az érték minél hatékonyabb védelme érdekében annak potenciális sérelme is felelősségalapító körülmény lehet.

A censori tevékenység érdekessége, hogy a felelősségre vonás első mozzanatára, a 'kérdőre vonásra' mindenképpen sor került. Ezt az általában ötvenként megrendezésre került *lustrum* során egyetlen római polgár sem kerülhette el. Elkerülhetetlenségének bizonyossága jelentős elrettentő erőt jelenthetett, és szükségszerűen a censori *regimen morum* eddigi irodalomban elhanyagolt, de legmarkánsabb tulajdonságára, preventív hatására hívja fel a figyelmet.¹⁰²

Ráadásul a censor a fennálló kötelezettségek potenciális sérelmét is elegendőnek tekintette a felelősségre vonáshoz, nem volt szükség annak aktuális megszegésére is. E gondolat nyomait fedezhetjük fel többek között a nőtlenség,¹⁰³ vagy a harcra alkalmatlan katonaló¹⁰⁴ miatt kiszabott szankciók eseteiben. Ekkor a végső soron védendő érték sérelmét nyilván a római polgárság újjátermelődésének elmaradása, illetve az esetleges ütközetben megnyilvánuló alacsonyabb katonai ütőerő következtében történő csatavesztés jelentette. Jól láthatóan a censor a kevésbé plauzibilis, és a kauzális láncolatban az eredménytől messzebbre eső kiváltó okokat is mérlegelte.

3. A felróhatóság

A felróhatóságon itt az Eörsi-féle, objektív értelemben vett felróhatóságot értünk. A censori erkölcsbíráskodás tekintetében ennek figyelembevétele sem maradt el, amelyet a feleség eltaszításáról szóló forráshely valószínűsít.¹⁰⁵ A *communis opinio doctorum* szerint ebben az esetben a szankció a feleség ok nélküli elüldözése miatt sújtotta a férjet. Nem volt elegendő maga a meghatározott eredménnyel járó cselekmény, annak betudhatónak, *imputabilis*nek is kellett lennie.

A felróhatóság kapcsán röviden megemlíthető, hogy a szubjektívként és objektívként jelölt felelősségi konstrukciók sem vegytisztán szubjektívek illetve objektívek, a felelősség fogalmának „Schylock-dilemmája” is feloldhatatlannak bizonyul.¹⁰⁶ Az elnevezésbeli különbség sokszor nem több pusztán terminológiai differenciánál.¹⁰⁷

4. Minden felelősség sémája: kérdés-válasz

Marton minden felelősség sémáját kérdés-válaszként határozta meg.¹⁰⁸ Nyilván a párbeszéd mindkét eleme nem minden esetben jut konkrétan kifejezésre. A nagy magyar romanista és civilista szökepe annak megértéséről tanúskodik, hogy a társadalmi

¹⁰² E preventív hatást Pólay is elismerte, hiszen a *regimen morum*ban olyan társadalmi bojkottot látott, amelynek egyik célja az uralkodó rétegek visszatartása közbotrányt okozó magatartásoktól. Ld. PÓLAY i. m. 31. A társadalmi bojkott hatékonyságát Weber is elismerte. Ld. WEBER i. m. 6. §.

¹⁰³ Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium* 2, 9, 1

¹⁰⁴ Livius, *Ab urbe condita* 24, 18 és 43; Uő 27, 11; Uő. 29, 37; Uő 43, 16.

¹⁰⁵ Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium* 2, 9, 2

¹⁰⁶ EÖRSI (1982) i. m. 839.

¹⁰⁷ A „szub” és az „ob” egymást átfedő kategóriáihoz ld. EÖRSI (1982) i. m. 839.

¹⁰⁸ MARTON i. m. 16.

tekintély a norma megsértésére többnyire, de nem szükségszerűen, kérdő formában reagál. Szemléletesen és közvetlenül jutott ez kifejezésre a censor és az előtte megjelenő polgár párbeszédében: „uxorem habes? – habeo.”¹⁰⁹ A censori felelősségre vonás párbeszéd formájában, szükség esetén kontradiktórius jelleget¹¹⁰ magára öltve folyt le.

5. Ugyanazon tényből többféle felelősség származhat

A megelőző kötelem megsértése alapján általában párhuzamosan többféle fórum előtt indítható meg eljárás, amely akár különböző eredményekre is vezethet. A censori erkölcsbíráskodás e vonatkozásban azért roppant érdekes, mert benne a mára már elkülönült külső és belső fórumok, a jogi, erkölcsi és vallási aspektusok még viszonylagos egységben működtek. Ezen egységes fórum talán jobban meg is felelt az egyéni és közösségi elvárások bonyolult kölcsönhatásokkal átszőtt viszonyának. Hiszen az erkölcsi szabályok nem kizárólag belső jelenségek, gyakran társadalmi, objektív intézményként lépnek elének, a jogszabályok pedig egyének széles tömegeinek erkölcsi meggyőződését alakíthatják.

A erkölcsbíráskodás belső, tartalmi kettősségén túlmenően, külső formai kettősség is megfigyelhető az érintett korszakban. A censori szankciókat maga után vonó tényállás alapján ugyanis *iudicium* is lehetséges volt. A *regimen morum* és a praetori *iurisdictio* megengedő, alternatív viszonyban álltak egymással.¹¹¹

6. A felelősség hatása a szankció

A censor szabad mérlegelése szerint szabhatott ki különféle és eltérő súlyú szankciókat (magasabb adó kivetése,¹¹² a katonaló elvétele¹¹³). A magisztrátus a represszió mellett, elsősorban azért alkalmazta e különféle szankciókat, hogy biztosítsa az alapul szolgáló norma tiszteletét, azaz, hogy amennyire csak lehetséges, megakadályozza e norma jövőbeni sérelmét. E tételt a források több vonatkozásban is megerősítik. Ha a censor így látta helyesnek, akár el is tekinthetett a büntetéstől. Sőt, a censori *regimen morum* nem csupán az elítélendő személyek megbélyegzésére, hanem az arra érdemes polgárok példaképpé emelésére is szolgált.¹¹⁴ Ez egyértelműen tovább erősítette tevékenységének preventív erejét.

A jogi felelősség modern kutatói közül Fauconnet elismeri egyfajta ‘jutalmazó felelősség’ létjogosultságát is,¹¹⁵ Vigh pedig hozzá és más szerzőkhöz kapcsolódva pozitív (normakövető) és negatív (normasértő) felelősség között tesz különbséget.¹¹⁶

¹⁰⁹ Gellius, *Noctes Atticae* 4, 20, 2

¹¹⁰ PÓLAY i. m. 26.

¹¹¹ PÓLAY i. m. 37.

¹¹² Livius, *Ab urbe condita* 4, 24

¹¹³ Livius, *Ab urbe condita* 24, 18 és 43; Uo. 27, 11; Uo. 29, 37; 43, 16.

¹¹⁴ EL BEHEIRI (2004) i. m. 54.

¹¹⁵ Ezzel ellentétes véleményen van Földi. Ld. FÖLDI (2004) i. m. 65.

¹¹⁶ VIGH i. m. 29.

A normakövető felelősség antik előképét akár a *regimen morum* kapcsán kifejeződő pozitív értékítéletben is fellelhetjük.¹¹⁷

VIII. Az egységes magánjogi felelősségi rendszer sémája

Az egységes magánjogi felelősségi rendszer funkcionális működését a modern felelősségi elméletek eredményeinek (különösképp Marton¹¹⁸ a jogsértésekből eredő szankciókötelmekre vonatkozó, valamint Sólyom¹¹⁹ a felelősségi elméletek történeti változásait taglaló fejtegetései) felhasználásával az alábbiak szerint vázolható fel.

A magánjogi felelősség vezérlőelve a megelőzés, a prevenció.¹²⁰ A magánjogi felelősségi rendszer működésének végső értelmét az adja, hogy lehetőleg ne kerüljön sor a sérelem megismétlődésére. Ezen alapgondolat a felelősségi rendszer minden elemében és fázisában kifejezésre jut, kezdve a tényállás minősítésétől a szankció kiszabásáig, a kár megtérítéséig, vagy épp annak telepítése vonatkozásában.

A prevenciótőrekvés Ariadné-fonala azonban csak iránymutatásul szolgálhat. A felelősséget a konkrét esetben két egymástól elkülönülő, egymást erősítő vagy gyengítő, akár teljesen kioltó szempont, az egyéni és a közösségi érdekmérlegelés szempontjai fogják meghatározni. Tulajdonképpen csupán az első kettő, a prevenció és az egyéni érdekmérlegelés tartozik a felelősség körébe, azonban a rendszer stabilitása érdekében szükséges, hogy a bíró az eset körülményeire, a károkozó szubjektumára tekintettel korrekciós mechanizmusokat építsen be. Mindezzel tulajdonképpen a társadalmi igazságosságot és a rendszer legitimitását erősíti.¹²¹ Az erősebb károkozóra súlyosabb, a gyengébbre kisebb mértékű felelőssége telepíthet, annak függvényében, hogy a mérleg két karját jelentő egyéni vagy közösségi argumentumok közül melyiket ítéli adott esetben nyomósabbnak.

Mindezek alapján a felelősségi rendszer azonban torz, egydimenziós maradna, hiszen figyelmen kívül hagyóná a felelősség milyenségét alapvetően meghatározó, jogpolitikai választástól függő további körülményeket. Nem mindegy ugyanis, hogy a károkozó cselekményt a szubjektív felelősség, az objektívizált szubjektív felelősség, az objektív felelősség, vagy a kárfelosztáson alapuló biztosítási rendszer alapján állva ítéljük meg. A felelősség végső megítélésében e szempontok együttesen nyilvánulnak meg. Eörsi szemléletes fogalmazásában e felelősségi rendszerek egy „kontinuum skála” „csomósodási pontjait”¹²² alkotják. Nem zárják ki egymást, sőt, segítséget nyújtanak abban, hogy a polgári jog gazdasági alapú kártelepítési megfontolásai minél hatékonyabban valósulhassanak meg.

A történeti fejlődés jelenlegi állapotában e rendszerek közötti jogalkotói választás általában feladatmegosztáson alapszik, a modellek pedig párhuzamosan érvénye-

¹¹⁷ Livius, *Ab urbe condita* 7, 1, 10; Cicero, *De re publica*, 1, 1.; ld. még EL BEHEIRI (2005) i.m. 3.

¹¹⁸ MARTON i. m. 100skk.

¹¹⁹ SÓLYOM i. m. 11–19.

¹²⁰ MARTON i. m. 102; EÖRSI GYULA: Tézisek a polgári jogi felelősségről. *ÁJ*, 1976/2, 9. pont.

¹²¹ MARTON: i. m. 104.

¹²² EÖRSI (1982) i. m. 840.

sülnek.¹²³ Történetileg azonban volt példa egyes modellek (például a szubjektív felelősségi elgondolás) jogalkalmazásbeli hegemoniájára is,¹²⁴ elméletileg pedig bármely rendszer önálló és egyedi érvényesülése is elképzelhető.¹²⁵

IX. A *regimen morum* illeszkedése a felelősségi rendszer sémájába

A censori tevékenységre vonatkozó forrásokból bőven találhatunk olyan eseteket, amelyek megfeleltethetők az imént felvázolt felelősségi rendszer egyes elemeinek. Ahhoz kevés ez az információmennyiség, hogy egyértelműen megítélhessük, mennyire volt összetett vagy tudatos a *regimen morum* mögötti felelősségre vonás. Meglehetősen valószínűtlen egy tudatosan kidolgozott és követett koncepció megléte, az azonban látható, hogy az időtől független társadalmi szükségszerűségek sokszor hasonló megfontolásokra készítették a római censort és a mai felelősségi ügy bíróját.

A következőkben a magánjogi felelősségi rendszer egyes elemeinek megfelelően a preventív funkció, a károkozó tudati tartalmának figyelembevétele, a rendszerstabilizáló megfontolások, végül a szubjektív és objektív ítélkezési alapok esetleges jelenléte kerül vizsgálatra a *regimen morum* keretein belül.

A *regimen morum* preventív aspektusáról a fentiekben már többször esett szó. A prevenció fontosságát jelzik a censor által kiszabott büntetés elévülésének lehetősége, az intések nyilvános kihirdetése, a represszív hatás esetleges elmaradása. Az a körülmény, hogy a censor halálbüntetést vagy száműzetést nem szabott ki,¹²⁶ megerősíti, hogy e főmagisztrátus tevékenységének elsődleges célja nem a kirekesztés, hanem az adott társadalmi keretek között nevelés, speciális és generális prevenció volt. Cato censori intéseit például sok esetben moralizáló magyarázatokkal kísérte:¹²⁷ „*Alius est, Philippe, amor, longe aliud est cupido, accessit ilico alter, ubi altere recessit; alter bonus, alter malus.*”¹²⁸

A felelősség megállapítása során a censor figyelemmel volt a károkozó tudatára, ezt legszembetűnőbben a viccelődő lovag példája mutatja: „[...] uti mos erat, censor dixisset »ut tu ex animi tui sententia uxorem habes?«, »habeo equidem« inquit »uxorem, sed non hercle ex animi mei sententia.«”¹²⁹

Egy másik esetben a censor lovának elhanyagoltsága miatt vonta kérdőre a lovat. Ez azon múlik, felelte az tréfálkozva, hogy önmagáról saját maga gondoskodik,

¹²³ SÓLYOM i. m. 17.

¹²⁴ Peschka például az objektív felelősséget kirekesztette a polgári jogi felelősség határain túlra. Ld. PESCHKA: (1982) i. m. 432. Ellentétes véleményt fejtett ki Eörsi, aki nem értett egyet azokkal, akik „*recipe ferrumot*” kiáltanak az <objektív> felelősségre”. Ld. EÖRSI (1982) i. m. 838.

¹²⁵ Az irodalomban már a 20. század elején felmerült például a kármegosztáson alapuló, biztosítási rendszer uralkodóvá tétele. Ld. MARTON i. m. 376²⁵⁷.

¹²⁶ PÓLAY i. m. 34.

¹²⁷ Livius, *Ab urbe condita* 39, 42–44; Plutarchos, *Cato maior* 17–19; ezzel kapcsolatban ld. még ALAN ASTIN: *Cato the censor*. Oxford: OUP, 1978, 78.

¹²⁸ Az idézet a 89. számú Livius fragmentumból származik. Ld. HENRICA MALCOVATI: *Oratorum Romanorum Fragmenta Liberae Rei Publicae*. Torino, 1976⁴, 175.

¹²⁹ Gellius, *Noctes Atticae* 4, 20, 4–5.

míg a lovat mihaszna szolgája, Stichus gondozza.¹³⁰ A kiszabott büntetés nagysága az elkövető nem megfelelő hozzáállásának egyenes következménye volt.

Egy fényűző, drágán bérelt ház alapvetően semmilyen sérelmet nem okoz. Nem igaz azonban ezen állítás akkor, ha a jelenséget a társadalom egészére történő kihatásában vizsgáljuk. Így járt el a censor is, amikor megbélyegezte a hatezer sestertiusért luxuslakást bérlő lovagot: „Prosequamur nota severitatem censorum Cassii Longini Caepionisque, qui abhinc annos centum quinquaginta tris Lepidum Aemilium augurem, quod sex milibus HS. aedes conduxisset, adesse iusserunt.”¹³¹ E dúsgazdag polgár a társadalom belső stabilitását veszélyeztette szemérmetlen, kihívó pazarlásával, ezért a rendszer fennmaradása, a társadalmi igazságosság jegyében bűnhődnie kellett.

A szubjektív felelősségnek tekinthető momentumokra számos ókori forrásszöveg utal. A belső meggyőződést felhívó esküszöveg („ex animi tui sententia”)¹³² valamint a kötelező, személyes jelenlét mind a szubjektív felelősség elismerését bizonyítják.

Az eredményfelelősség több esetben kiolvasható a forrásokból. A censor előtt a harcra kész felszerelést és lovat, mint eredményt kellett prezentálni.¹³³ A censor nem törődött az előtte megjelent polgár vétkességével vagy vétlenségével az eredmény tekintetében.

A mérce másik végét jelentő kárfelosztás, mint egyfajta kollektív felelősség jelent meg akkor, amikor a censor egy *tribus* kivétel a római nép egészét egy magasabb adófizetési kötelezettséggel járó, politikai jogok nélküli osztályba sorolta: „[...] praeter Maeciam tribum, quae se neque condemnasset neque condemnatum aut consulem aut censorem fecisset, populum Romanum omnem, quattuor et triginta tribus, aerarios reliquit.”¹³⁴

X. Az eredmények összegzése

Vizsgálódásaink eredményeképpen egyrészt egyértelművé vált, hogy a *regimen morum* a köztársaságkori Róma felelősségi rendszerének integráns részét képezte. Egyoldalúak azok a vizsgálódások, amelyek a felelősségi kutatások során csupán a 12 táblás törvény és a *lex Aquilia* által kijelölt tárgyi mezőben mozognak. E rendszer esetlegességeit, hiányosságait jól magyarázza az, hogy a praetor által gyakorolt jogi felelősségre vonás és a censori a *regimen morum* tárgyi és funkcionális szempontból mondhatni megosztottak a normasértő cselekmények megítélésének kérdésében.

A modern felelősségi elméletek áttekintésekor tapasztalható tendencia, amely a szubjektív elem (vétkesség) mellett egyre erőteljesebben az objektív tényezőket

¹³⁰ Gellius, *Noctes Atticae* 4, 20, 11.

¹³¹ Velleius, *Historiae Romanae* 2, 10, 1.

¹³² Gellius, *Noctes Atticae* 4, 20, 2sk; Cicero, *De oratore* 2, 260.

¹³³ Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium* 2, 7, 6.

¹³⁴ Livius, *Ab urbe condita* 29, 37, 1; Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium* 2, 9, 6. Siber kétségbe vonja e források hitelét. Ld. HEINRICH SIBER: Zur Kollegialität der römischen Zensoren. In *Festschrift Fritz Schulz*. Weimar: Böhlau, 1951, 473skk.

hangsúlyozza, a felelőssé tett személy egyfajta ‘elidegenedéseként’ (*Entfremdung*)¹³⁵ is felfogható a káreseményhez, illetve az ahhoz tapadó jogi szabályozáshoz képest.¹³⁶ „Omne ius hominum causa constitutum.”¹³⁷ Az új modellek azonban legfőképpen a vagyoni megtérítés biztosítását célozzák, a prevenció helyett a reparáció gondolatát helyezik előtérbe. Mégis, a felelősségi rendszer napjainkban lejátszódó objektivizálódása érdekes módon éppen a szubjektív tényezők (újra)erősödését okozhatja. A biztosításon alapuló kárfelosztás, a felelősség objektív ‘szétterítése’ szubjektíve könnyelműségre csábító mellékhatásokkal rendelkezik.

A felelősség modern megítélése szempontjából sem lehet mellékes, hogy a jelen kihívásainak némelyikére van releváns történelmi tapasztalat. Nem lehetetlen erkölcsinek tűnő szempontokat bevonni a felelősség jogi megítélésébe, illetve hogy a többszörösen közvetett hatások, hosszú okozati lánc során előállt sérelmek (például a termékfelelősség¹³⁸ kérdése, vagy a környezeti károk¹³⁹) okozói is elérhetőnek bizonyulhatnak. Ráadásul a felelősség megalapozottságához nem szükséges annak aktuális felmerülése sem, bizonyos esetekben elegendő potenciális megléte is. Erre modern példaként szolgálhat a felelősségbiztosítás modellje, amelyben a biztosítottak köre mintegy előre megfinanszírozza a jövőben és potenciálisan, de statisztikai törvényszerűséggel bekövetkező károk jóvátételét.¹⁴⁰

Végezetül az összehasonlító módszer vonatkozásában is szemléletes példa e fejtegetés arra, hogy egy társadalom felelősségi szabályozásmechanizmusát a felelősségre vonási aktusok egységeként kell értelmezni. Nem lehet figyelmen kívül hagyni az adott intézmény helyzetét a többi normarendszerhez képest. Téves eredményekre vezethet például, ha eltekintünk attól, hogy a *ius* és a *mos* viszonya nem egyezik meg a jog és erkölcs mai viszonyával. E relativitást a Zweigert és Kötz által tételezett időbeli és anyagbeli relativitás¹⁴¹ mintájára rendszerbeli relativitásnak lehetne elnevezni.

¹³⁵ „Was der Geist will, ist, seinen eigenen Begriff erreichen (den Ort an dem er theoretisch und praktisch in Harmonie mit dem Ganzen steht); aber er selbst verdeckt sich denselben, ist stolz und voll Genuß in dieser Entfremdung seiner selbst.” Ld. GEORG WILHELM FRIEDRICH HEGEL: *Die Vernunft in der Geschichte. Einleitung in die Philosophie der Weltgeschichte*. Leipzig: F. Meiner, 1930³, 39skk.

¹³⁶ A jogrendszer általános tulajdonsága, hogy korlátozott formában képes önmaga rekonstruálására, az emberre visszaható, függetlennek tűnő önmozgásra. A jogi tények között vannak például az embertől teljes mértékben független, befolyásolhatatlan tényezők, mint például az időmúlás. Ezek is járhatnak joghatásokkal, mégsem ezen abszolút mértékben objektív tényezők a jogrendszer „elidegenedésének” fő okai. A jogi tények közül némelyek már eleve feltételezik a jogi szabályozás meglétét, mint például a jogügylet (*negotium*). Ekkor a jogalany már egy eleve adott, előre lefektetett rendszer szerint sematizálja cselekvését, a rendszerbeli cél elérése érdekében. Így célra irányuló cselekvése nem teljesen szabad, hanem egy külső rendszer által megszabott kényszerpályán halad.

¹³⁷ Herm. D. 1, 5, 2.

¹³⁸ Ld. az EGK Tanácsának 85/374 számú, 1985. július 25-i irányelvét, amely megállapítja a gyártó objektív felelősségét, és csupán hat kimentési okot ismer el.

¹³⁹ A felelősségi jog továbbfejlesztésének jeleként 1977-ben a magyar Ptk. 345. §-a (1) bekezdésének második mondata a veszélyes üzem működéséből eredő károk szabályait kiterjesztette a környezeti károokra is.

¹⁴⁰ E témára vonatkozóan ld. LÁBADY TAMÁS: *Fejezetek a felelősségbiztosítás köréből*. Pécs: Szikra Nyomda, 1989.

¹⁴¹ ZWEIGERT – KÖTZ i. m. 62skk.

